

мадські контролери», що добровільно перевіряють різні аспекти цього переходу, може викликати ситуацію, в якій дуже багато залежатиме від суб'єктивної інтерпретації закону і від характеру однієї чи декількох осіб. І все ж таки цей закон діє зараз досить успішно, і трудно уявити, яких заходів можна вжити для покарання людини, що пише або розмовляє «неправильною мовою». Можливо, саме через ці труднощі Верховна Рада до сих пір не прийняла належного рішення з цього приводу.

Мені здається, що у сфері національних відносин Україна іде вірним шляхом, якщо вона і далі буде діяти за тими принципами, що мотивували форму і зміст законів про громадянство і мови, то є всі підстави твердити, що Україна зможе уникнути тих національних конфліктів, що ведуть до особистих страждань багатьох людей і стоять на заваді створення нових політичних і економічних структур у інших республіках колишнього Радянського Союзу.

Роман Сольчаник (Німеччина, Мюнхен)

Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання*

Дисидентство

Дисидентство було більш-менш постійною рисою політичного життя в Україні з кінця 1950-х років. Опозиційний рух, якому було завдано страшного удару під час так званого «великого погрому» 1972—1973 рр., не був, однак, повністю придушений. Окремі особи та підпільні групи продовжували свою діяльність, зокрема, над підготовкою і розповсюдженням «самвидаву». Так, уже навесні 1974 р. побачив світ № 7—8 нелегального журналу «Український вісник». Він був підготовлений новим редакторським колективом і відрізнявся від перших шести номерів, опублікованих протягом 1970—1972 р., більш радикальною тональністю, що з'явилася під впливом «великого погрому». Втім, переважну більшість «самвидаву» в Україні на той час становили написані у таборах праці українських політв'язнів — В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Данила Шумука та багатьох інших. 1970-ті роки були позначені великим напливом українців до ГУЛАГу. Наприкінці того десятиріччя відомий російський правозахисник Юрій Орлов заявив, що 30—40 % політв'язнів у мордовських та уральських таборах становлять українці.

Ситуація, яка склалася в Україні після серії арештів, судових процесів і чисток початку 1970-х років, відтворена у блискучому есе Юрія Бадзьо, написаному в формі відкритого листа радянському керівництву незадовго до арешту цього автора у квітні 1979 р. Його аналіз наслідків радянської національної політики в Україні стоїть в одному ряду з есе Дзюби, являючи собою одне з найвизначніших явищ української нелегальної літератури. Однак, на відміну від Дзюби, Бадзьо не обтяжений марксистсько-ленінським підходом до національної політики. Його концепція базується на переконанні, що історичне буття націй має три аспекти — минуле, сього-

дення і майбутнє. В комплексі ці три параметри становлять єдину психологічну спільність. Бадзьо доводить, що радянська національна політика, воєнська щодо мови й культури, а також пам'яті про історичне минуле України, спрямована на припинення у майбутньому існування української нації, яка нині перебуває у «стані облоги»¹. Його песимізм повністю виправдався. У 1979 р. українські правозахисники опинилися в центрі організованої КДБ нової репресивної кампанії, спрямованої, головню, проти членів Української Гельсінкської групи та тих, хто їм співчував.

Групу створили у листопаді 1976 р. дев'ять осіб на чолі з письменником Миколою Руденком. Їх представником у Москві був генерал Петро Григоренко. Це — друга в СРСР після Московської Хельсінкської групи організація, що ставила своєю метою здійснення контролю за виконанням хельсінкських угод 1975 р. Більшість її членів були колишніми політ'язнями. В організацію входили представники різних поколінь, люди з неоднаковим життєвим досвідом — від ветеранів правозахисного руху до зелених новачків. Утворення Української Гельсінкської групи стало етапним моментом у розвитку українського дисидентства: із спонтанного руху на захист культурної й національної самобутності воно перетворилося на зріле політичне явище². Влада зреагувала не це дуже швидко. В лютому 1977 р. Микола Руденко та Олекса Тихий були заарештовані і згодом опинилися у таборах. Ще двох засновників групи заарештували в квітні і, нарешті, п'ятого — у грудні того ж року. Всіх було засуджено. Тим часом група поповнювалася новими членами. Певний час її керівником замість Руденка був відомий письменник Олесь Бердник — також один з фундаторів організації. Однак у 1979 р. його теж заарештували й заслали. На середину 1980-х років внаслідок арештів, переслідувань і заслань Українська Гельсінкська група була фактично знищена. З 37 її членів 27 перебували під арештом, 7 — емігрували і тільки троє залишалися на волі. Однак на відміну від аналогічної московської організації Українська Гельсінкська група не заявила про свій розпуск і продовжувала існувати в таборах. Видавці відновленого «Українського вісника», перший номер якого з'явився у серпні 1987 р., оголосили, що вони також приєднуються до групи, а їхній журнал є офіційним її органом.

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років репресій зазнали не тільки поборники виконання хельсінкських угод, а й усі ті, хто, на думку властей, займався так званою «антирадянською діяльністю». Наприклад, письменник Гелій Снегірьов був виключений із Спілки письменників і згодом заарештований за те, що працював над документальним дослідженням про сталінські репресії проти української інтелігенції, які мали місце наприкінці 1920-х та в 1930-х роках. У грудні 1978 р. він, перебуваючи в ув'язненні, помер у лікарні. У травні 1979 р. популярного молодого композитора й поета Володимира Івасюка знайшли поблизу Львова повішеним на дереві; на його тілі були численні рани. Як повідомила з цього приводу московська «Хроника текущих событий», він конфліктував з властями і мав виклики до КДБ. Відзначалося також, що похорон Івасюка, в якому взяло участь близько 10 тис. чол., перетворився на демонстрацію національної солідарності. Того ж року в Західній Україні властями було викрито підпільну організацію «Український національний фронт», яка налічувала близько 40 членів. Вона випустила в світ два номери журналу, що також мав назву «Український вісник», і два номери альманаху «Прозріння». Інша нелегальна група — «Український патріотичний рух» — заявила про себе в січні 1980 р., а наступного року в Києві було заарештовано п'ять молодих

інтелектуалів, які розповсюджували листівки з нагоди річниці масових арештів 1972 р.³

Жахливі умови, в яких опинилися кинуті до таборів українські політв'язні, призвели в 1984—1985 рр. до смерті кількох з них, зокрема, Валерія Марченка (якому на той час було 38 років), Василя Стуса (47 років) та Олекси Тихого (57 років). Деяких дисидентів власті вислали за кордон або ж змусили їх емігрувати. Серед них — Леонід Плющ (1976 р.), Надія Світлична (1978 р.), Валентин Мороз (1979 р.), Святослав Караванський (1979 р.) та його дружина Ніна Строката (1979 р.), Данило Шумук (1987 р.), Микола Руденко та його дружина Раїса (1987 р.), Петро Рубан (1988 р.) і Василь Романюк (1988 р.).

На початку 1980-х років українські власті зіткнулися з такою новою для себе проблемою, як організований рух за легалізацію Української католицької (уніатської) церкви, котра в 1946 р. була змушена «возз'єднатися» з Російською православною церквою. Українські католики зосереджені головним чином у західних районах республіки, де «катакомбна церква» нелегально функціонувала протягом багатьох років. Поштовхом до активізації боротьби за її легалізацію стало утворення у вересні 1982 р. Йосипом Терелею ініціативної групи на захист прав віруючих і церкви. Терелю незабаром заарештували, однак після його визволення наприкінці 1983 р. група почала поширювати «Хроніку католицької церкви в Україні». Безперечно, українські католики користувалися постійною підтримкою з боку папи Іоанна-Павла II — слов'янина за походженням. У червні 1987 р. Ватикан видав документ за підписом Терелі та двадцяти інших осіб, адресований Горбачову. У ньому висловлювалася надія на те, що взаємини між Москвою та українськими католиками можуть бути поліпшені. Це пов'язувалося з новим політичним курсом радянського уряду. А незабаром у західній пресі з'явилася заява, яка адресувалася Ватиканові і була підписана двома українськими єпископами-нелегалами, групою духовенства та 174 мирянами. Вони повідомляли в ній про свій вихід з підпілля. У вересні 1987 р. радянські власті дозволили Терелі виїхати на Захід, очевидно сподіваючись, що це ослабить його ініціативну групу. Однак місце Терелі зайняв Іван Гель — колишній політв'язень, який незабаром звернувся до Верховної Ради СРСР з петицією про необхідність змінити становище Української католицької церкви. Розгорнута українськими католиками кампанія за відновлення й легалізацію їхньої церкви здобула підтримку з боку деяких представників Російської православної церкви, а влітку 1988 р. — й Андрія Сахарова. Вважають, що папа Іоанн-Павло II знову порушив це питання у своєму листі до Горбачова, з яким прибув до Москви на святкування тисячоліття християнства на Русі у червні 1988 р. кардинал Казаролі. Водночас представники Ватикану, включаючи кардиналів Казаролі та Віллебрандса, мали безпрецедентну зустріч з двома єпископами і трьома священниками «катакомбної церкви» у московському готелі. Однак, незважаючи на поліпшення відносин між Ватиканом та Москвою і лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд і московський патріархат до самого останнього часу рішуче утримувалися від будь-яких поступок у питанні про надання українським католикам легального статусу⁴. Тільки наприкінці 1989 р. — після численних і багатолюдних демонстрацій, відвертої відмови окремих священників і цілих парафій визнавати зверхність Російської православної церкви, а також після зустрічі Михайла Горбачова з папою Іоанном-Павлом II у Ватикані 1-го грудня 1989 р. — стали можливими певні зрушення у напрямку легалізації уніатської церкви.

Порівняно незначні масштаби дисидентського руху і бідність «самвидавчу» в Білорусії у поєднанні з інтенсивною мовною русифікацією місцевого населення створювали враження, що національна самосвідомість білорусів як така відсутня. Принаймні так вважала більшість іноземних спостерігачів. Однак дальші події в цій республіці переконливо спростували таке уявлення. Втім, хоч у минулому дисидентська діяльність у Білорусі мала тільки спорадичний характер, вона ніколи повністю не зникала з її політичного життя. Протягом 1960—1970-х років до Заходу доходила інформація про існування тут конспіративних студентських груп. У 1972 р. стало відомо, що в Білорусі почав виходити періодичний самвидавівський «Листок», який, щоправда, не перетворився на регулярне видання. «Хроніка текущих событий» також публікувала матеріали про арешти й демонстрації в республіці⁵. У неповному переліку білоруських політв'язнів, представленому в 1977 р. на слухання Конгресу з питань виконання хельсінкських угод, було названо 58 осіб. Найбільш відомий серед них Михайло Кукобака — робітник, уперше заарештований 1970 р. Він виступав на захист прав робітників, не обходив стороною й національного питання. Кукобака відомий як автор кількох самвидавівських праць, одна з яких називалася «Вкрадена батьківщина»⁶. Анонімне есе «Лист до російського друга», присвячене питанням мови, було завершено на початку 1977 р. і згодом опубліковане на Заході. Ці ж питання порушувалися в праці Бембеля «Рідна мова і морально-естетичний прогрес», написаній у 1979—1981 рр. і надрукованій на Заході в 1985 р. Останніми зразками білоруського «самвидаву» були два листи до Горбачова, де йшлося про мовні й культурні проблеми.

В умовах «гласності» у дисидентів виникла нова можливість для поширення своїх поглядів — так звані «неформальні групи», більшість з яких перебували у хиткому становищі між легальністю й нелегальністю. Тільки таких груп, чия увага зосереджувалася головним чином у сфері національного питання, виникло в Україні, Білорусі та Молдові. У Києві в серпні 1987 р. почав діяти Український культурологічний клуб, який незабаром було піддано нищівній критиці в пресі. Члени клубу, керованого Сергієм Набокою — відомим своєю дисидентською діяльністю у другій половині 1970-х років, проводили дискусії та семінари з питань, що продовжували залишатися за межами «гласності». Ядро Українського культурологічного клубу становили відомі дисиденти, колишні політв'язні. Це, враховуючи до того ж незалежний і радикальний підхід членів клубу до сучасних національних проблем, не могло не викликати невдоволення властей. Інші групи (наприклад, «Зелений світ», що займався питаннями екології, і львівське «Товариство Лева», зосереджене на збереженні історичних та культурних пам'яток) були тісно зв'язані з офіційними організаціями і тому певною мірою користувалися підтримкою партії. Серед організаторів згадуваних вище масових демонстрацій у Києві були клуб «Спадщина» і група студентів Київського університету «Громада».

Найдраматичніші зіткнення між прихильниками реформ і властями відбулися у Львові, який із середини червня 1988 р. перетворився на арену масових публічних мітингів. Відомі дисиденти і колишні політв'язні В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло та Богдан Горині, Ірина Калинець разом з представниками нової генерації, такими, як Іван Макар і Ярослав Путько, обілізували громадськість на захист національних прав українства. Перший з цих мітингів, що відбувся 13 червня, збігся з виборами делегатів і XIX партконференцію у Москві. Ця подія, головню, й розколола гро-

мадськість та місцеві власті. Значно масштабніший мітинг відбувся 7 липня. Партиїні власті відповіли міліцейськими кордонами і переслідуванням його організаторів. У липні проти Чорновола та братів Горинів було порушено судові справи. 4 серпня міліція і спецчастини брутально розігнали жителів Львова, які знову зібралися послухати промовців біля пам'ятника Івану Франкові. Ще раніше, але того ж самого дня, власті заарештували Макара, котрий відіграв значну роль в організації мітингів у Львові. Це в свою чергу викликало нову хвилю протесту, і на початку листопада 1988 р. Макар був звільнений⁷.

Львів став також організаційним центром новоствореної Української Гельсінкської спілки — конфедерації правозахисних організацій, що виникла на основі Української Гельсінкської групи влітку 1988 р. Її очолив політв'язень з великим «стажем» Левко Лук'яненко, який повернувся із заслання у грудні 1988 р. Українські активісти правозахисного руху сприяли також координації національно-демократичних рухів у союзних республіках. 11—12 червня 1988 р. Міжнаціональний комітет на захист політв'язнів провів у Львові конференцію за участю представників Естонії, Латвії, Литви, Грузії та України; друга така конференція відбулася в Ризі 24—25 вересня того ж року.

В авангарді патріотичних сил Білорусі йшли історико-культурна асоціація «Толока» та спілка молодих письменників «Тутейшія». У листопаді 1987 р. ці дві групи організували в Мінську мітинг, після якого «Советская Белоруссия» виступила із застереженнями проти небезпеки «націоналізму» в республіці. У Кишиневі в серпні 1988 р. місцева преса ополчилася проти Літературно-музичного клубу та Демократичного руху на підтримку перебудови, звинувачуючи їх керівників у розпалюванні антиросійських настроїв. Білоруські й молдавські неформальні групи концентрували свою увагу на питаннях мови й культури, а згодом очолили антисталінську кампанію в своїх республіках⁸.

Однак найвизначнішими громадськими об'єднаннями, що з'явилися на політичній арені в усіх трьох республіках, були народні фронти. Вони сформувалися в 1989 р., а їх установчі з'їзди відбулися влітку і на початку осені того ж року. Власті у Києві, Мінську та Кишиневі поставилися до них вороже і підозріло, вбачаючи в цих об'єднаннях суперників у боротьбі за владу. Народний фронт Білорусі через опір партійного керівництва навіть змушений був провести свій установчий з'їзд у Вільнюсі. Однак, з'явившись на політичному горизонті, народні фронти змусили рахуватися із собою республіканські власті⁹.

Підсумки

У травні 1972 р. керівник компартії України Петро Шелест був зміщений через нездатність чи небажання проводити політику Москви. У нових умовах гласності й перебудови така ж перспектива і через ті ж обставини відкривалася, як здавалося, й перед Щербицьким. Хоч, безперечно, ситуація стала іншою. Раніше йшлося про необхідність знищення руху знизу, спрямованого на викриття наслідків руйнівної національної політики верхів. У другій половині 1980-х років колишній перший секретар ЦК КПУ зіткнувся з рухом, який розпочали верхи і з ентузіазмом підтримали низи. Та, хоч декорації й були іншими, сутність проблеми залишилася незмінною: мова, культура, історія і, врешті-решт, доля етносу.

Тож немає нічого дивного в тому, що в роки «перебудови», як і колись, інтелігенцію — від відомих письменників до переслідуваних неформалів — насамперед і понад усе хвилювало національне питання. В часи «застою» культурній еліті досить уміло закривали рот, хоча численні її представники продовжували працювати і в складних умовах, нав'язаних режимом. Дисиденти протягом усього періоду своєї діяльності досадили режимові різного роду вимогами, заявами й відозвами. У 1973 р. Чорновіл збирав і редагував матеріали для «Українського вісника»; цим самим він зайнявся й після виходу на волю. Колись це була суто нелегальна справа; наприкінці ж 80-х років «Український вісник» був визнаний партійними властями, а його видавці відкрито брали на себе відповідальність за його зміст. Фактично «нове мислення» висунуло на передній план старі проблеми. Це ж повною мірою стосувалося й Білорусі та Молдови, де раніше вважалося, що проблеми, непомітні на перший погляд, взагалі не існують.

Однак спадковим було не тільки це. На час написання даної статті розв'язання національного питання у колишньому Радянському Союзі здавалося таким же примарним, як і десять чи двадцять років тому. Щоправда, майже зникли згадки про міфічний «радянський народ». Було зроблено перші кроки у напрямку припинення мовної русифікації та здійснення реальної двомовності. І, нарешті, Горбачов та іже з ним по суті визнали хибність теоретичних підвалин радянської національної політики. Проте партія виявилася нездатною дати відповідь на питання, що поступово ставало головним для країни.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 7—8, 9.

¹ Б а д з ь о Ю. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС.— Нью-Йорк, 1980.

² Див.: B i l i n s k y Y a., P a r m i n g T. Helsinki Watch Committees in the Soviet Republics: Implications for Soviet Nationality Policy // Nationalities Papers.— 1981.— Vol. 9.— N 1.— P. 1—25; N a h a y l o B. Dissent and Opposition after Shelest // Ukraine after Shelest.— P. 30—54. Документи, що стосуються діяльності Української Гельсінкської групи, зібрані Осипом Зінкевичем у праці: Українська Гельсінкська група. 1978—1982: Документи і матеріали.— Торонто; Балтімор, 1983.

³ A l e x e y e v a L. Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious and Human Rights.— Middletown, 1985.— P. 56—58.

⁴ Див.: S o l c h a n y k R., H v a t I. The Catholic Church in the Soviet Union // Christianity under Stress / Ed. by P. Ramet.— Durham, 1990.— Vol. 2.

⁵ З а п р у д н и к Я. Інакодумство в Білорусі // Сучасність.— 1979.— № 7—8.— С. 158—169.

⁶ Див.: S w o b o d a V. Prospects for Soviet Slavs in Conditions Favourable to the Establishment of National Freedom // Paper presented at the Second International Congress of Professors World Peace Academy.— Geneva, 1985.— P. 31—32.

⁷ Про демонстрації у Львові та їх наслідки див. серію репортажів у «Ukrainian Weekly», починаючи від 3 липня 1988 р., та огляд подій в Radio Liberty Research Bulletins.

⁸ Діяльність білоруських груп описана в Radio Liberty Research Bulletins. Щодо молдавських груп див.: Сов. Молдавия.— 1988.— 27, 29 июля.

⁹ Про Народний фронт Молдови див.: S o s o r V. Popular Front Founded in Moldavia // Radio Liberty's Report on the USSR.— Vol. 1.— N 23 (9 June 1989).— P. 23—26. Про білоруський фронт див.: M i h a l i s k o K. Belorussian Popular Front Holds Founding Congress in Vilnius // Radio Liberty's Report on the USSR.— Vol. 1.— N 28 (14 July 1989). Докладний матеріал про український «Рух» див.: Ukrainian Weekly.— 1989.— 17, 24 September; 8, 22 October.